

Lättläst och layout

Docent *Lars Melin*

Rosa bokstäver mot lackröd bakgrund. Inga problem med moderna datorer. Tursamt nog finns också medel att med hjälp av datoriserad formgivning maximera läsbarheten. Det finns t o m kunskap om vad som gör texter lättlästa. Däremot har vi bara gissningar om vad som är gynnsamt för våra allra svagaste läsare.

En dator, en skanner och en laserskrivare kan åstadkomma underverk både av elegans och smaklöshet, både av överskådlighet och plottrighet. Och experterna står i kö för att ge oss estetiska och funktionella råd. Men finns det något skäl att tro på dem?

Nej, tyvärr inte. Visst låter det logiskt att typsnitt med seriffer, d v s små klackar, bildar mer sammanhållna och därmed mer lättlästa ordbilder? Det verkar också förnuftigt att en ingress skulle öka läsarens förförståelse och därmed avlasta hans läsmöda, och självklart måste väl mellanrubriker bidra till att texten blir mer välstrukturerad och läsbar? Men om man testat olika textvarianter som bara skiljer sig i fråga om en enda av dessa faktorer blir effekten knappt mätbar. Och är den mätbar så är den i alla fall inte statistiskt signifikant.

Språk och grafisk form

En del av denna kunskap har vi haft länge. Redan Zachrisson (1965) fann att variationer (inom rimliga gränser) av sådana faktorer som typsnitt, spaltbredd och typstorlek har försumbar effekt på läsbarheten. Han studerade läroböcker och använde skolbarn på företrädesvis mellanstadiet som försökspersoner.

Från ett helt annat perspektiv har mediefolk studerat saken. Garcia (1990) har med ögonrörelsekamera studerat tidningsläsare. Dessa är synnerligen styrbara eftersom deras övergripande läsarstrategi är att selektera fram sådan information som intresserar dem. Det betyder att invandra vinjetter och ikoner har stor styreffekt, men också stora bilder i färg (som tycks vara en viktighetsindikator).

Själv drev jag under åren 1998 - 2000 ett HSFR-fiansierat projekt om språk och grafisk form. Projektets syfte var att undersöka konventionaliseringstendenser i grafisk form sedan de gamla normerna för kontor, boktryck och tidningar har börjat konvergera i desktopdatorernas

värld, men också att testa effekter av olika formgivningsprinciper, framför allt det ökande bruket av sk paratext (= all text som inte är brödtext).

Den som vill läsa om projektet i detalj kan gå till boken Språk som syns, 2000, Hallgren & Fallgrens förlag i Uppsala. ISBN 91 7382 761 4. Det är en populärvetenskaplig presentation. En mer vetenskaplig rapport finns i tidskriften Språk och stil 9:2000. Här en kort sammanfattning.

Metoden gick i stort sett ut på att tillverka ett stort antal versioner av "samma" text: med/utan rubriker, med olika slag av rubriker, med/utan ingresser, med få/många/inga paratexter etc. Dessa versioner gick till studentgrupper som fick läsa texterna. Lästiderna mättes och studenterna fick kontrollfrågor på innehållet i anslutning till läsningen och/eller med någon veckas fördröjning. Dessutom fick försökspersonerna/studenterna på skalor ange sin attityd till texterna, d v s om de ansåg att texten gav ett positivt intryck, att den ingav förtroende, att den var lätt att läsa o s v.

Därmed fick jag ett mått på läsarmödan (tiden), förståelsen (kontrollfrågorna) och textuppskattningen (skalorna).

Effektivt?

Vi har redan antytt ett viktigt resultat: det finns en tröskel vi måste komma över för att få effekt; en gnutta grafisk form underlättar inte alls. Men lyckligtvis var detta in det enda resultatet.

Text appeal

Vi vill väl alla att läsarna ska välja just vår text framför alla andra och att de när de väl börjat läsa ska hänga med till slutet.

Jag testade denna betagande egenskap hos en text genom att tillverka ett nonsensmeddelande i två versioner (en grafiskt elaborerad och en synnerligen enkel). De två versionerna spreds till över 400 lärarfack vid Stockholms universitet. Efter en vecka kontrollerade jag om lärarna kom ihåg något av meddelandet. Jo då, nog verkar den grafiska formen ha gjort jobbet. Det går att få läsare att ta del av ett meddelande som de i grund och botten är helt ointresserade av, men det går inte att få dem att komma ihåg innehållet ens i en vecka. Den krävande slutsatsen

av experimentet blir att den som vill få fram ett budskap dels måste kunna fånga sina läsare med effektiv grafisk form, dels ha något att säga dem som de anser är värt att lägga på minnet.

Paratextmängd

Många paratexter - mellanrubriker, ingresser, bildtexter, drop quotes (infällda citat i större stil, oftast mitt på sidan), faktarutor m m - bidrar alla till en mer strukturerad text. Allt finns uppskyttat för den läsare som vill hitta fram till just sin älsklingsinformation. Men det finns också en negativ tolkning: fler paratexter gör texten rörigare och plottrigare, och läsriktningen blir mindre självklar än i vanlig löptext.

Balansen mellan dessa tänkbara värderingar gör att medelvärdet för textuppskattning sällan ökar för texter med många paratexter. Tvärtom blir skalorna nästan tvåpuckliga för paratextälskare och paratexthatare. Och det märkliga är att jag inte kunnat korrelera denna inställning till någon annan av mig känd faktor, t ex lästid, läsförståelse, kön, ålder eller studieinriktning. Eftersom undersökningen gjorts bland studenter kan knappast läsvana vara en orsak.

Ser man däremot till texternas effekt talar allt till paratexternas förmån. Vad försökspersonerna än tycker om texterna så läser de dem ändå med högre fart och bättre minnesbehållning än de traditionellt lineära texterna.

Men man får förmoda att effekten beror både på paratexterna i sig och på den textstrukturering som de står som markörer för. Men dessa två följs inte automatiskt åt. I en delundersökning som avsåg paratextbruket i personaltidningar fann jag att textbindningen snarare var sämre i texter med många paratexter. Det såg välstrukturerat ut, men författare och formgivare arbetade tydligen utan att samråda. Och struktureringsmarkörer utan struktur lär knappast bidra till större läsbarhet.

Sammanfattningsvis: lite formgivning är nog trevligt, men för att det ska bli en effekt får man ta i ordentligt och dels strukturera texten på ett ändamålsenligt sätt, dels frikostigt markera strukturen med paratexter.

Illustration, nyhetsgrafik och hypertext

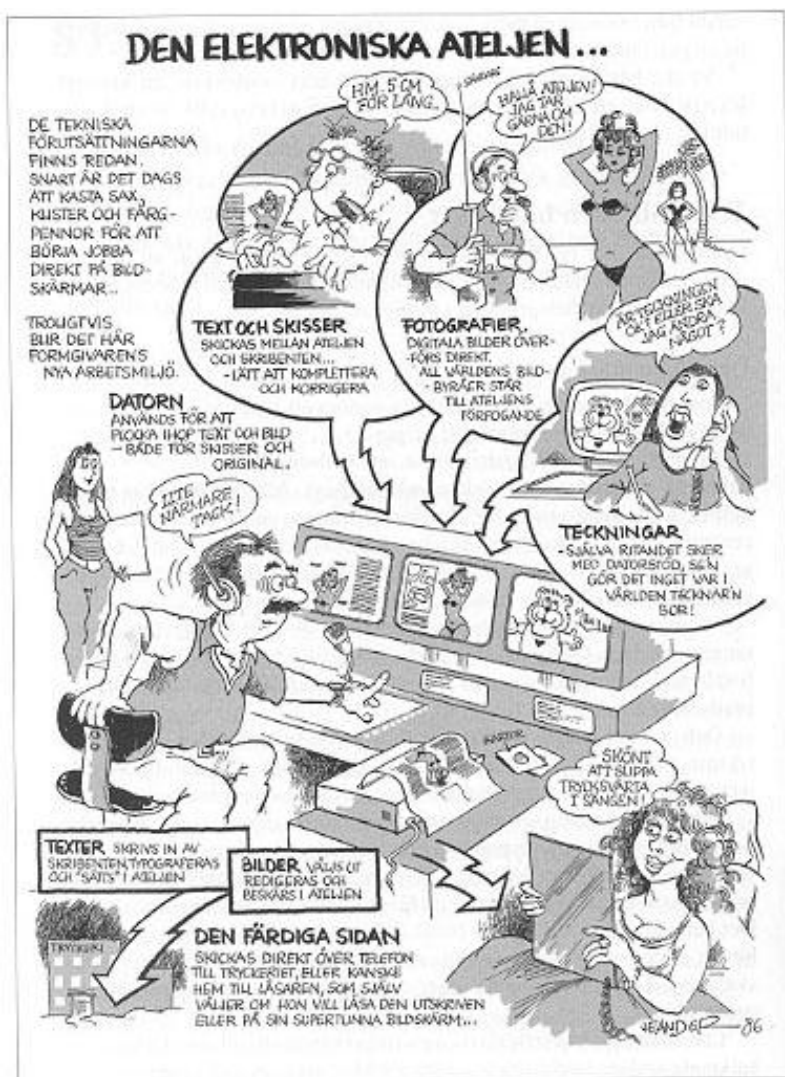
Grafisk form är nu inte det enda vi kan åstadkomma vid en dator. Vi kan också illustrera våra texter och rent av utforma dem som ett integrerat samspel mellan text och bild, så som lexivisioner eller nyhetsgrafik. Och vi blir allt mer vana vid att klicka oss fram genom informationsmängder på nätet, och inte bara där utan också i elektroniska uppslagsböcker och databaser.

Att surfa fram genom hypertext är egentligen ett tredimensionellt sätt att läsa: inte bara framåt (och i nödfall bakåt) utan lika mycket ner och upp. Mycket möda har lagts på att strukturera sådana texter och på att utforma länkar på sinnrika sätt. Lika mycket har webbyråer spekulerat i vad som är användarvänlig design av en hemsida. Men jag har inte lyckats hitta någon forskning som seriöst försökt mäta olika länkings- eller informationsstrukturingsstrategiers effekt mot varandra. Det återstår med andra ord att göra.

När det gäller illustrationer vet vi dock lite mer, dock inte alls så mycket som vi borde veta. Jag har systematiskt jämfört hur försökspersoner reagerat på illustrerade resp oillustrerade texter (Melin 1999). En enkel sammanfattning är att illustrationer nästan alltid förlänger lästiden men ökar textuppskattning och minnesbehållning, men högst olika för olika slag av illustrationer.

Sedan ett par årtionden blir det allt vanligare att integrera text och bild i så kallad nyhetsgrafik (i tidningar) och lexivisioner (i uppslagsverk och läroböcker). Ett exempel på sådan lexivision ser man i bilden här nedanför. Som vi ser är det knappast fråga om illustrerad text, och inte heller om bilder med förklarande text. Tvärtom både text och bild samverkar kring en organiserande princip: helheten i mitten och inleveranser uppifrån och utleveranser nedåt.

Denna informationsförpackningsprincip har också undersökts i en rad seminarieuppsatser vid Nordiska språk i Stockholm. Huvudtrenden är att lexivisioner förstås bättre än text, men det finns komplikationer. Män uppskattar lexivisioner mer och förstår dem bättre än kvinnor, och skolbarn har ofta ibland svårt att förstå lexivisioner som bygger på en metafor, vilket är ytterst vanligt (tidslinjer, vågrörelser, trafiksignaler etc får till exempel illustrera ett historiskt förlopp, konjunkturrörelser, beslutsgångar resp).

Figur 23 Den klassiska lexivisionen med centrum och periferi. Av Jan-Erik Ander.

Dessutom finns det gott om konventioner för användning av linjer, fält, prickar, färger, pilar etc som inte är helt genomskinliga vid första betraktandet. Däremot fungerar hela den teckenarsenal som man övertagit från tecknade serier, t ex pratbubblor, utomordentligt väl.

Eftersom det är lexivisionskreatörernas bergfasta förvisning att samspelet mellan bild och text snarare löser alla gamla begriplighetsproblem än skapar nya är det emellertid svårt att nå ut med sådan kunskap. Det är synd därför att lexivisionens grundidé är sund och i test befunnen riktig. Det är medlen (metaforer, teckenkonventioner och informationsöverlastning) som ibland kan bli problematiska, och här skulle det vara bra med mer viss försiktighet.

En text är inte längre en text

Under framför allt 1970-talet gjordes en mängd undersökningar om vad i språket

(meningsbyggnaden, perspektivet, ordvalet etc) som tynger läsningen. Under tiden därefter har datorerna skapat en värld där själva texten bara är en del av totalbudskapet. Tekniken är dessutom så billig att nästan vem som helst kan åstadkomma vad vi för ett kvartssekel sedan behövde en hel grafisk industri. Att vi har tekniken betyder tyvärr inte att vi för den skull har samma omdöme och erfarenhet som professionella textproducenter har.

Och i många fall är det ingen alls som har kunskapen, t ex om vad som gör att vi så ofta blir helt lost in cyberspace.

Hur är det med lässvaga?

En tumregel i läsbarhetsforskning är att det som är svårt för en är svårt för alla, men på olika nivåer. En vuxen rutinerad läsare kanske inte ens märker att en text (med t ex vänstertunga meningar, med svagare textbidning eller med fler substantiv) är jobbigare att ta sig igenom än en annan text (som har mindre av sådana drag); men det märks på ökad lästid. Samma språkliga skillnad en van läsare kan märker kan emellertid vara den extrabelastning som gör texten ogenomtränglig för en svag läsare. Det kanske är så också med textens grafiska accessiorer. Men vi vet det inte.

Det finns dock två saker man kan gissa, och därmed ta som utgångspunkt för fortsatt forskning inom området.

Det ena är att svaga läsare är mer beroende av förförståelse och riklig överflödsinformation än mer vana. Det borde alltså vara så att textelement som bidrar till detta (ingresser, rubriker, illustrationer etc) borde vara gynsamma.

Det andra är svaga läsare är mer ovana att integrera stora informationsmängder. Det är därför troligt att strukturmarkerande drag som dottertexter, faktarutor och uppmarkering av dispositionenheter (orsaker, följder, tillämpningar etc) hjälper vissa läsare att så att säga ta itu med en sak i sänder. Hur det sedan blir med deras helhetsuppfattning av texten är däremot osäkert.

Referenser:

Garcia, M R (1990) Eyes on the news. St. Petersburg FL: The Poynter Institute for Media Studies

Melin, L (1999) Gör illustrationen vad vi tror? I: Nordicom 2:1999.

Melin, L (2000) Hur bra är paratext? I: Språk och stil nr 9:2000.

Melin, L (2000a) Språk som syns. Språkvårdssamfundets årsbok. Hallgren och Fallgren, uppsala.

Zachrisson, B, 1965: Studies in the legibility of printed text. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

(Språka loss 2003)

www.fungerandemedier.se